

Horváth Gergely Krisztián

A paraszti írni-olvasni tudás és Moson vármegye oktatási reformjai az 1830–40-es években

Gyáni Gábornak 60. születésnapjára sok szeretettel!

A 18–19. századi elbeszélő források és a korai statisztikai irodalom Moson megyéről szólva mindig megemlékeznek az ott élő népességnek, kiemelten pedig a németességnek az írni-olvasni tudásban a környező megyékkel és az ország egészével szemben megnyilvánuló műveltségi fölényéről, amit az 1870 utáni népszámlálási statisztikák számszerűleg is igazolnak.¹ Az elemi iskolák jelentőségét, szerepét vizsgáló tanulmányunk kiindulópontja az a tény, hogy a 19. századra az írni-olvasni tudás általános volt a mosoni németek körében. Mindez azt is feltételezi, hogy ezen a vidéken az elemi iskola már e korai időszakban is betöltötte funkcióját: a népesség legnagyobb része járt iskolába, s ott elsajátította az írás-olvasás alapjait.

Szakirányú állami apparátus és a községekig lenyúló tankerületi szervezet hiányában a 19. század első felében még a vármegyei hatóságokra hárult az elemi iskolákkal kapcsolatos problémák kezelése. A vármegyei közigazgatás ad hoc bizottságok létesítésével és a szolgabírói hatáskörök bővítésével igyekezett az új kihívásoknak megfelelni. A növekvő állami, illetve vármegyei szerepvállalás azonban szinte kizárólag a felügyeletben, odafordulásban, nem pedig a finanszírozásban (segélyezés) jelentkezett, az esetleges fejlesztések teljesen a kegyúrtól, annak uradalmától függtek. A kisebb kegyurak anyagi ereje csekélyebb lévén, az iskolafenntartás volt az egyik utolsó, amire áldoztak.²

A fennmaradt források alapján úgy véljük, az oktatásügy felügyelete, lehetőség szerinti egységesítése az 1830-as évektől vált a vármegye számára fontossá, ekkortól

* A tanulmány – jóllehet kézírata határidőre elkészült és elküldésre került – a szerkesztők figyelmetlensége miatt végül kimaradt az ünnepeltnek szánt Festschriftből (Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor [szerk.] 2010: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Argumentum Kiadó, Budapest).

¹ Az 1870-es népszámláláskor Moson megyében a férfiak között 16,88%, a nők között 19,16% volt a teljes analfabéták aránya, a második helyen álló Sopron megyében ugyanezen értékek 22,16% és 25,34% voltak. (*1870. évi népszámlálás*: 229.) Az 1880-as népszámláláskor a 7 év feletti népességben a férfiak 87,26%-a, a nők 76,11%-a tudott írni-olvasni, míg az országos érték előbbieknél 54,49%, utóbbiaknál 37,89% volt. „Megyénk e tekintetben valamennyi megyék élén állott, s csak Sopron városa előzé s Budapest és Pozsony városok közelíték meg” (Major 1886: 43; kiemelés az eredetiben).

² Vö. például Batthyány Antalné esetét Lajtafaluban (MmL IVA 502a/70 2116/1824. [1824. 12. 29.] és 502a/71 306/1825. [1825. 03. 22.]).

váltak rendszeressé a megye által évente elrendelt főszolgabírói, bizottsági vizsgálatok. Az ezt megelőző időszakból ellenben csak néhány epizódyszerű konfliktust találtunk, amelyek segítenek egy-egy részterület problémáit megvilágítani, de alkalmatlanok egy átfogó, a megye településeit összehasonlító vizsgálathoz.³

AZ ISKOLÁZTATÁS NEMEK SZERINTI SAJÁTOSSÁGAI

Legfontosabbnak annak feltérképezését tartottuk, hogy az iskolaköteles korosztály milyen arányban vett részt az oktatásban. Elvben az iskolába járóknak, illetve az iskolaköteleseknek az össznépszerűséghez mért aránya sem ismeretlen előttünk, de adataink meglehetősen ellentmondásosak, így messzemenő következtetések levonására alkalmatlanok.⁴ Több évből is fennmaradt azonban az iskolások nemek szerinti megoszlásának községsoros anyaga, melyből a fiúk és a lányok eltérő iskoláztatási szokásaira is következtethetünk. Kézenfekvő kiindulópontnak tűnik – mivel a lányok oktatására köztudottan kisebb hangsúlyt fektettek –, hogy az iskolákban elvben fiútöbbletet kellene találnunk.

Az iskolások nemek szerinti megoszlását egy 1839-ben összeállított kimutató alapján vizsgáljuk.⁵ A Mosoni járásban az összesen 3675 – mindkét felekezeti – iskolás közül 2044 (55,6%) volt fiú és 1631 (44,4%) lány. A Nezsideri járásban – a katolikusokat és az evangélikusokat itt sem választva szét – a 3972 iskolás közül 2336 (58,8%) volt fiú és 1636 (41,2%) lány. Előbbiben a fiúk a lányokhoz képest tehát több mint 10%-kal nagyobb arányban voltak jelen az elemi iskoláztatásban, utóbbiban viszont közel 20% a különbség a fiúk javára. Az egyes településeket külön is megvizsgálva még nagyobb eltéréseket találtunk – de nem feltétlenül a lányok rovására.

A nemek aránya kiegyenlítettnek mutatkozik a levéli (római katolikus és evangélikus együtt), a pomogyi, a halászi, a féltoronyi és az újfalui iskolában.⁶ Erős fiútöbblet jelentkezik Szentpéteren, Tarcsán, Illmicen, Szentmiklóson, Lébényben, Miklósfalun, Védenyben, Nemesvölgyön, Sásonyban, Nezsiderben, Zurányban, Gátán és Köpcsényben, ahol a fiúk körülbelül kétharmadnyi részt képviseltek. Az iskolások háromnegyede, sőt négyötöde volt viszont fiú Boldogasszonyban, illetve Lajtafaluban.⁷ Mindez logikusan magyarázható a fiúk oktatásának előtérbe helyezésével, a lányok taníttatásának – akár csak elemi szinten is – kisebb súlyával, amit a későbbi, alfabetizációt mérő statisztikák is igazolnak.

³ Egy 1812-es vizsgálat szerint például a Mosoni járásban mindenütt betartják az oktatásra vonatkozó rendszabályokat, egyedül a két Kimléről, Szentpéterről, Szentjánosról, Pusztasomorjáról és Valláról jelentették, hogy a gyerekek számához képest kicsik az iskolatermek (MmL IVA 502a/58 932/1812. [1812. 08. 12.]).

⁴ Vö. az iskolások aránya az össznépszerűséghez 1841-ben a győri egyházmegyei sematizmus alapján (MmL IVA 502b/92 1077/1841).

⁵ MmL IVA 502b 801/1839.

⁶ MmL IVA 502b 801/1839.

⁷ MmL IVA 502b 801/1839.

De mit kezdünk a lánytöbbslet jelenségével? Jóllehet olyan markáns fölényt, mint előbb a fiúknál, itt nem találunk, a különbség mindenesetre megvan Arakon, Horvátkimlén, Szentandrásan, Csúnyban, Horvát- és Németjárdaluban, Oroszváron és Rajkán (utóbbi háromban mindkét felekezetenél).⁸ A jelenség hátterében véleményünk szerint az húzódik meg – bár a kimutatás sajnos keltezés nélküli –, hogy a tavaszi munkák kezdetével a szülők inkább vették ki fiúgyermeküket az iskolából, mint a lányokat. Ilyenformán a lánytöbbslet nem arról árulkodik, hogy mely településeken voltak meg korai csírái a nők emancipációjának, hanem ellenkezőleg, azt jelzi, hogy melyek azok a községek, ahol a nagyfokú szegénység, a szegények nagyobb jelenléte miatt a szülők a szokásosnál is kevésbé nélkülözheték gyermekeik munkaerőjét. Szalay János szolgabíró, bár a nemekről nem tesz említést, azt jelentette, hogy „az iskolás gyermekek a' téli hónapokban tellyes számmal szoktak ugyan megjelenni; – ellenben mihelyt a' dolog érkezik, a' kissebbek meg jelennek ugyan; – de a' nagyobbakat szüleik othon fogják”.⁹ A nyári szünet időpontjának kijelölésekor is a családok megnövekedett munkaerő-szükséglete volt a leginkább tekintetbe vett tényező: „a' tanuló gyermekeknek a' szorgos mezei munkák alkalmával, midőn szüleiknek reájok nagyobb szükségük van”, június–augusztus időszakban szünetet kell adni.¹⁰

TANÁR-DIÁK ARÁNY

A tanítás hatékonyságának másik alapvető mérőszáma az egy tanárra jutó diákok száma. A Mosoni járásban 1839-ben a 3395 katolikus iskolásra – a segédtanítókat is ide számolva – 46 tanító jutott, azaz egy oktatóra átlagosan 74 gyerek. Az összesen 280 evangélikus iskolást hárman tanították, nekik átlagosan 93 növendékük volt.¹¹ A Nezsideri járás értékei alig térnek el az előzőtől. Itt 3365 katolikus iskolást 45 tanító (segédekkel) oktatott, mindegyikükre 74,7 gyerek jutott. Az evangélikusok hozzájuk képest itt is túlterheltebbek voltak, a 607 evangélikus iskolást 6 tanító oktatta, átlagosan tehát 101 gyerek jutott mindegyikükre (községsoros formában lásd 1. melléklet).¹² Segédtanítókat egyedül a katolikusok alkalmazták.

Hol húzódik az a létszámhatár, amely felett már indokoltnak látták segédtanító bevonását? Mindkét járásban azt találjuk, hogy amennyiben az egy tanítóra jutó átlagos gyerekszám nem haladta meg a 80 főt, nagy valószínűséggel egyedül kellett az iskolásokkal megküzdenie a tanárnak. Kivételt képez Kálnok, Pusztasomorja, Levél és Hegyeshalom (utóbbinál 70 diákra jutott 2 oktató). Ugyanakkor az is megállapítható, hogy ha az iskolások száma meghaladta a 80-90 főt, akkor törekedtek egy második oktató alkalmazására is. Nem egy helyen azonban

⁸ MmL IVA 502b 801/1839.

⁹ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

¹⁰ MmL IVA 502b/92 1077/1841. (1841. 06. 24.)

¹¹ MmL IVA 502b 801/1839.

¹² MmL IVA 502b 801/1839.

még így is hatalmas, 80-100 fős osztálylétszámok maradtak, így Magyaróváron és Mosonban – bár mindkét helyen három oktató is volt –, továbbá Szentpéteren, Szentjánoson, Tarcsán, Bánfalun, Pomogyon, Alsóillmicen, Mecserén és a lébényi evangélikusoknál. Várakozásainkkal ellentétben az evangélikus iskolákban a tanár-diák arány sokkal rosszabb volt, mint a katolikusoknál. A vármegye valamennyi (9) evangélikus iskolájában 1-1 (segéd)tanító működött, akik a tanulók létszámától függetlenül, egyedül vitték az oktatás terheit. Lébényben 80, Zurányban 90, Hegyeshalomban és Levélen 100, Miklósfalun 110 gyerek jutott a tanítóra, Rajkán 127. A legkirívóbb értéket Gáloson találjuk, ahol 180 iskolás között kellett a mesternek rendet tartania (utóbbi mezővárosban a kisszámú katolikus közösség miatt viszont csak 30 iskolás jutott a katolikus tanítóra). Kedvezőbb értékeket csak Németjárfaluban és Oroszváron találunk, 50, illetve 40 gyereket. Ezek az értékek azonban, hasonlóan más kisebb katolikus közösségekéhez, ne tévesszenek meg bennünket. Feltűnő ugyanis, hogy a település vagy a gyülekezet kicsiny volta következtében a legkedvezőbb tanár-diák arányt épp a legszegényebb vagy megyei szinten legfélreesőbb helyeken találjuk. Arakon csak 16, Feketeerdőn 18 iskolás jutott a tanítóra. Albertkázmeren 50, Császárköbányán 40, a németjárfalui katolikusoknál 54, Horvátjárfaluban pedig 60. A hasonló adottságú, tehát az átlagnál szegényebb, egyben kisebb népességű falvakban látványosan javult a tanár-diák arány, ha a mester mellé sikerült még egy segédtanítót is fogadni. Ez volt a helyzet Horvátkimlén (55 gyerek/tanító), Kálnokon és Pusztasomorján (40-40 gyerek/tanító).¹³ Megjegyezzük, hogy a tanító-segédtanító viszony megfeleltethető a plébános-káplán viszonynak: miként nincs olyan, hogy egy plébániának két plébánosa lenne, úgy az iskoláknak is csupán egy tanítója volt, s csak segédszemélyzetből lehetett több.

HIÁNYZÓK ÉS KIMARADÓK

A vármegyei hatóságoknak a hiányzásokra is kiterjedő, egyre élénkülő figyelmét jelző időszak kezdetén, 1839 körül a szolgabírók részéről még csak olyan semmitmondó válaszokat találunk az ezt firtató kérdésre, mint például „gyermekeiknek oskolába járatásában hanyag szülők nem tapasztaltattak”,¹⁴ vagy „[a]’ Gyermekeknek Oskolába való járások eránt mind ekkoráig panasz nem tétetett”.¹⁵ E sommás szolgabírói kijelentések nyilvánvalóan nem fedték a valóságot, mert a vizsgálódó megyei bizottság kényszerítő eszközök bevezetésén gondolkodott.

A vármegyei hatóságok akár pénzbüntetés kilátásba helyezésével is igyekeztek a szülőket rászorítani gyermekeik iskolába küldésére. Forrásaink ugyanakkor több helyen is említik, hogy elsősorban a szegény családból származó gyerekek maradtak ki az iskolából, azok, akik családjának legkevésbé állt módjában

¹³ MmL IVA 502b 801/1839.

¹⁴ MmL IVA 502a/90 1810/1839. (1839. 11. 11.)

¹⁵ Mészáros Ferenc főszolgabíró jelentése. MmL IVA 502b/91 799/1840. (1840. 07. 15.)

büntetést fizetni. 1839-ben a megyei oktatásügyet áttekintő bizottság jelentésében arról számolt be a közgyűlésnek, hogy felszólították a főszolgabírókat és a lelkészeket, „ha a’ Megyében valamelyik Szülő, gyermekét oskolába küldeni vonakodna, minden hason eset nékiek bejelentessen, kiknek is azután kötelességükbe álljon, törvényes hatalmokkal élni, s a vonakodó Szülőket Szent kötelességek tellyesíttésére hathatósan kötelezni”.¹⁶ A hiányzásokat 1841-ig nem szankcionálták, de ekkor arra gondoltak, hogy ha „valamely mértékletes pénzbeli büntetés szabatna ki” azokra a szülőkre, akik gyerekeiket nem küldik iskolába, az talán kellő kényszerítő erőt jelentene. A javaslatot a vármegye elfogadta. A hiányzási napokat a helyi lelkésznek kellett feljegyezni, aki napi 1 váltókrájcár büntetést szedethetett volna be a szülőktől. A befolyt összeget a jól tanuló diákok között jutalomként osztották volna szét.¹⁷ Ezt a közvetlen nyomásgyakorlási eszközt azonban már a következő évben sem tudták érvényre juttatni. Az 1842. évi rossz termés okozta általános szegénységben nem akarták még ezzel is büntetni a hiányzók családját, akik az amúgy is szegény rétegekből kerültek ki. Így csak a hiányzók neve került feljegyzésre.¹⁸ 1843-ban az előző évihez hasonlóan alakult a gyakorlat. A Mosoni járásban ugyan feljegyezték a hiányzó gyerekek nevét, de büntetést, összesen 4 ezüstforintot, csak Horvátkimlén szedtek, a többi helységben az „a’ szülőknak szegénysége miatt be nem szedethetett”.¹⁹ Az iskolából kimaradók „többnyire igen szegény emberek gyermekei” – erősíti meg Modrovich Károly, a Mosoni járás főszolgabírójának jelentése is.²⁰ Azt, hogy kik minősültek szegénynek, nem tudjuk, egyedül a számukról maradtak fenn feljegyzések. Elsőként nézzünk egy kimutatást a Nezsideri járásból 1847-re.²¹

A szegényeknek mind a száma, mind pedig az aránya igen eltérő értékekkel szerepel, s nem mutat összefüggést sem a település etnikai összetételével, sem a gazdasági erejével. Sőt, úgy tűnik, mintha épp a gazdagabb településeken lenne magasabb a szegény sorsú gyermekek aránya.

Hasonló kimutatás áll rendelkezésünkre a boldogasszonyi és a halászi kerületből. Itt a szegények száma mellett az összeíró – az előbbihez hasonló anomáliák mellett – azt is megadja, hogy az iskolakötelesek közül valójában mennyien járnak iskolába.²² A Fertőzug, amely szikes, vizes területként a megye egyik szegényebb vidéke volt, az adatok alapján igen magas iskoláztatási értékeket mutat. Tény kivételével a gyerekek több mint négyötöde járt iskolába, sőt, ha hihetünk az adatoknak, Szentandrásan az iskolába járók száma mindkét

¹⁶ MmL IVA 502a/90 801/1839. (1839. 05. 07.)

¹⁷ MmL IVA 502b/92 1077/1841. (1841. 06. 24.)

¹⁸ MmL IVA 502a/93 1747/1842. (1842. 06. 18.), 2426/1842. (1842. 10. 03.) 1843 tavaszán szintén ezen okból – „a tavaszi általános szegénység miatt” – nem sikerült beszédni a bünteteskrajcárokat Gáloson és Boldogasszonyban, azt az aratás utánra tervezték (MmL IVA 502b/94 1825/1843. [1843. 07. 03.]).

¹⁹ MmL IVA 502a/94 1017/1843. (1843. 04. 06.)

²⁰ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

²¹ MmL IVA 502b/98 3675/1847. (1847. 10. 10.)

²² MmL IVA 502b/98 3675/1847. (1847. 06. 13.)

nembeliéknél meghaladta az iskolaköteleseket. A Fertőzug kínálta, általában szerényebb életlehetőségekhez képest itt a szegények aránya kifejezetten alacsony: 5 és 10 százalék közötti.²³ A megye középső részének adatai valamelyest elmaradnak az előbbiekhöz képest, de 60% alá sehol sem süllyed az iskolába járók aránya. Az élen a tisztán német települések állnak 80% körüli részvétellel, majd 70–80% közötti értékkel a magyarok következnek, őket pedig szorosan követik a horvátok (60–70%). Átlagosan a tankötelesek háromnegyede vett részt az oktatásban (fiúk: 75%, lányok: 74%).

1. táblázat

A szegények aránya és az iskolások nemek szerinti megoszlása a Nezsideri járásban (1847)

Település	Fiúk	Lányok	Szegények	Arányuk
Barátfalu	90	70	7	4,3%
Féltorony	106	96	8	3,9%
Gálos	15	14	8	27,6%
Gáta	50	50	16	16%
Lajtafalu	28	30	27	46,5%
Miklósfa	50	44	6	6,4%
Nezsider	158	132	48	16,5%
Nyulas	60	50	10	11%
Párndorf	139	100	33	13,8%
Pátfa	40	36	5	6,6%
Újfa	79	87	9	5,4%
Védeny	50	50	7	7%
Sásony	63	49	20	17,8%
Császárkőbánya	26	32	8	13,8%
Zurány	40	43	36	43,4%

Miklósfaluból és Zurányból tételes kimutatást is találtunk a hiányzásokról 1842-ből, amelyben havi bontásban szerepelnek a hiányzók.²⁴ A jegyzékből azt is megtudhatjuk, hogy a tanító megítélése szerint hányan maradtak távol „alapos okból”, illetve „hanyagásból” (2. táblázat).

Miklósfaluról 1843 márciusából az is fennmaradt, hogy a hanyagságból és alapos okból hiányzók miként aránylanak egymáshoz. Előbbiek közé 20 gyerek tartozik, akik összesen 84 napot mulasztottak (fejenként alig több mint 4 napot), utóbbiak viszont heten 73 napot hiányoztak, ami, március lévén, már talán magyarázható a megindult tavaszi munkákkal.²⁵ Aki hiányzott, az huzamos ideig maradt távol az iskolától. Spies Mihály, a két település megbízott iskolai

²³ MmL IVA 502b/98 3675/1847. (1847. 06. 13.)

²⁴ MmL IVA 502b/94 1825/1843. (1843. 03. 29.)

²⁵ MmL IVA 502b/94 1825/1843. (1843. 06. 28.)

2. táblázat

Iskolai hiányzások Miklósfalun és Zurányban 1842 őszén

Hónap	Hiányzók száma	Alapos okból (nap)	Hanyagságból (nap)	Összesen (nap)	Átlagos hiányzás (nap)
<i>Miklósfalu</i>					
Október	27	154	69	223	8,2
November	21	27	90	117	5,6
December	25	210	53	263	10,5
<i>Zurány</i>					
Szeptember	34	350	311	661	19,4
Október	34	418	319	737	21,7
November	27	227	228	455	16,8
December	23	120	182	202	8,8

felügyelője az indokolatlanul távolmaradók családjától igyekezett a napi 1 krajcárnyi büntetést beszedni, de „minden erőködése daczára” próbálkozása hiábavaló maradt, „leginkább az illető tanítványok szüleinek szegénysége miatt”.²⁶

Ha ezen adatokat összevetjük a két katolikus iskola 1839-es létszámadataival,²⁷ akkor meghökkentően nagy értéket kapunk. Miklósfalun az iskolások körülbelül egyharmada volt permanens hiányzó. Zurányban szeptember–októberben szintén egyharmaduk maradt távol, amely érték a tél közeledtével egynegyed körülire szelődött. Ha a hiányzási napok száma még a kinti munkák befejeződése után is ennyire magas volt, mennyire ugorhatott fel vajon a tavasz kezdetével?

A hiányzókat sújtó napi egy váltókrajcárnyi büntetés megítélése eltérő volt. Az iskolafelügyelő a két Kimlén a sok hiányzást annak tulajdonította, hogy nem szedték következetesen a büntetést.²⁸ Szalay János szolgabíró ellenben annak megszüntetése mellett szállt síkra. A kilátásba helyezett büntetés „mint a tapasztalás igazolja, kivihetetlen, – mert a' vagyonsabb jobbágyokat nem érdekli; – minthogy ezek gyermekeiket otthon nélkülözhetik; – ellenben a' szegényebb sorsuaktól, kik gyakran még adót sem képesek fizetni, bé nem szedhető”. Javasolta, hogy a szegényebbeknek, akik hétköznap elesnek az iskolától, csakúgy, mint a városi inasoknak, vásár- és ünnepnap „találjanak rendes oktatást”.²⁹ Ezt a vármegye nem fogadta el,³⁰ sőt négyévnnyi tapasztalatszerzés után úgy döntött, hogy megtartja a kialakult gyakorlatot, mert a büntetés „már eddig sok helyen, – a' mint a' tapasztalás bizonyíttá, igen üdvös hatást gyakorlott”.³¹ Az üdvös hatás a hétköznapokban azonban mégsem lehetett annyira kézzelfogható, mert

²⁶ MmL IVA 502b/94 1825/1843. (1843. 03. 29.)

²⁷ MmL IVA 502b 801/1839.

²⁸ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

²⁹ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

³⁰ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

³¹ MmL IVA 502a/96 1046/1845. (1845. 05. 07.)

1847-ben ismét csak azt kellett konstatálnia az oktatásügyet vizsgáló bizottságnak, hogy Halászában, Magyarakimlén, Szentmiklóson, Magyaróváron, Szentjánoson, Szolnokon, Barátfaluban, Gátán, Lajtafaluban, Pátfaluban, Horvátjárfa-
 luban, Köpcsényben, Nemesvölgyön és Rajkán „az oskola járásra való alkalmas gyermekeknek nagy része az iskolából elmarad”.³²

A pénztelenséggel együtt járt a szegény szülők motiválatlansága is. A vármegye utóbbit is észlelte, s némi anyagi ösztönzéssel próbálta a szülőket rávenni arra, hogy gyermekeiket rendszeresen járassák iskolába. 1846-ban a gondok enyhítésére arról határoztak, hogy a párndorfi vámút pénztárából a problémához mérten inkább csak jelképes összeget, 50 pengőforintot kivéve, azt tankönyv és egyéb iskolaszerek vásárlása céljából „a szűkölködő iskolai gyermekek számára” a szegényebb községek között felosztják.³³ A nyilvánosság erejét is próbálták segítségül hívni, amennyiben az iskolai próbatételek nyilvánossá tételét egyfajta nyomásgyakorlási eszköznek tekintjük.

„A tapasztalás tanusítja, hogy a' gyermekek az oskolákboli elmaradásának egyedül a' szülők részvéltlensége, akaratlansága, – és a' miveltség előmozdittásatuli elidegenítése oka, – hogy ezek gyermekeiknek oktatására inkább buzdittassanak, – és előmenetelük-rül a' nyilvános próbatételek alkalmával magok magokat meggyőzethessék, – Járás-beli fő és All Szolgabíró Urak az illető Allesperes Urakat felfogják szólítani: hogy a' próbatételeket, mellyeknek tartási napja mindenkor az Első Alispány és illető Felü-gyellő Urral lészen tudatandó, mindenkor nyilvánosan, – és pedig a' mennyire lehet jó tágos helyen, sött Templomokban, hogy a' szülők is hozzájárulhassanak, tartsák.”³⁴

A vizsgákon jól szereplő szegény sorsú tanulókat a vármegye külön is megjutalmazta.³⁵

EREDMÉNYEK

Az elemzés során talán nem kapott kellő hangsúlyt, most mégis kiemelnénk, hogy a vármegye részéről – amennyire ezt az iratok visszatükrözni képesek – az 1830-as években az oktatásügy iránt nemcsak a felsőbb rendelkezések hatására

³² MmL IVA 502b/98 1021/1847. (1847. 02. 05.)

³³ E döntést 1846 áprilisában hozta a vármegye (MmL IVA 502b/97 1940/1846. [1846. 07. 04.]). A tarcsai tanító, akinek leveléből idéztünk, azért bátorkodott segítséget kérni, mert faluja „köztudomás szerint” nemcsak az egyik legszegényebb a megyében, de „a zsellérek száma már a Jobbágyokét felülhaladja, kik kenyérkereset hiányából szülőltreikeket oktató szerekekkel ellátni képtelenek” (MmL IVA 502b/97 1940/1846. [1846. 07. 04.]).

³⁴ MmL IVA 502a/93 2426/1842. (1842. 10. 03.)

³⁵ Az iskolaügyet vizsgáló bizottság javasolta, hogy a járásbeli tisztviselők „minden esetben” legyenek jelen a próbatételeken, majd „a' magokat kitüntetett tanítóknak, 's tanítványoknak, 's különösen a' szegényebb sorsú szülők szorgalmatos gyermekeiknek Jegyzékét” adják le a vármegyének (MmL IVA 502b/98 1021/1847. [1847. 02. 05.]).

állt be a korábbiakhoz képest minőségileg más és kitartó érdeklődés, hanem a tisztviselői kar belső meggyőződése is megváltozott. Új vonás, hogy nemcsak a szavak szintjén, hanem a körülményekhez képest tevélegesen is a paraszti népesség problémái felé fordultak. Mindazonáltal a megyei elemi oktatás rendszere mai, de kortárs szemmel nézve is felettébb kezdetleges állapotokat tükröz. A legtöbb iskolaépület igencsak elhanyagolt állapota mellett sok esetben sem a tanítók felkészültsége, sem pedig az iskolaköteles gyerekek tanulási hajlandósága nem érte el a kor mércéje szerint kívánatos szintet.

Mégis, adja magát a kérdés, vajon milyen hatékonyságot könyvelhetett el a megyei apparátus. Erősödő figyelme vajon befolyásolta-e az iskolázottsági szint emelkedését, s ami a leginkább kézzelfogható: az írni-olvasni tudás terjedését? Utóbbi mérésére az 1880-as népszámlálás kohorszok szerint csoportosított alfabetizációs adatai alapján nyílik lehetőségünk (2. melléklet).³⁶ Két összevont kohorsz adatai, illetve ezen adatok különbségének szignifikáns eltérése izgalmas e szempontból: az 1829 előtt születettek 1880-ban 50 év feletti korcsoportja és az 1830–1849 között születettek 1880-ban 30–50 év közötti csoportja.³⁷ Logisztikus regresszioelemzést végezve látható, hogy az 1830 és 1849 között születetteknek 75%-kal nagyobb esélyük volt az írni-olvasni tudás elsajátítására, mint az 1829 előtt születetteknek. Mivel feltételeztük, hogy nők és férfiak között is tapasztalhatunk eltérést, második magyarázó változóként bevontuk az iskolások nemét.³⁸ Hipotézisünk szerint a később születettek csoportjában a nők és férfiak közti különbség mérséklődni fog, azaz egymáshoz közelebbi értékeket kapunk az írás és olvasás esélyeit tekintve.

	Együttható	Standard hiba	Együttható antilogaritmus	p-érték
Születési idő	0,564	0,027	1,757	0,000
Konstans	0,818	0,020	2,265	0,000

	Együttható	Standard hiba	Együttható antilogaritmus	p-érték
Születési idő	0,700	0,037	2,014	0,000
Nem	0,962	0,042	2,616	0,000
Születési idő × nem	-0,272	0,057	0,762	0,000
Konstans	0,358	0,028	1,430	0,000

³⁶ Az ötletért Sasfi Csabának tartozom köszönettel.

³⁷ A modell magyarázó változója a születési idő volt. Két értéke: 0: 1829 előtt születettek, 1: 1830 és 1849 között születettek csoportja. A függő változót úgy képeztük, hogy az egyik kategóriába kerültek azok, akik írni és olvasni is tudnak (1), a másikba azok, akik legfeljebb olvasni tudnak (0, ide tartoznak azok is, akik sem írni, sem olvasni nem tudnak).

³⁸ A második magyarázó változó értékei: nők: 0, férfiak: 1.

A születési időhöz tartozó együttható antilogaritmusának értéke alapján látható, hogy a később született nők kétszeres (2,014) eséllyel írnak és olvasnak, mint az 1829 előtt születettek. Férfiak esetében a később születettek esélye arra, hogy írjanak és olvassanak, 53%-kal magasabb, mint az 1829 előtt születetteké.³⁹ Az interakciós hatást mutató együtthatóhoz tartozó szignifikanciaszint jelzi, hogy az idő hatása szignifikáns különbséget mutat nők és férfiak esetében. A férfiaknál az idő hatása 0,762-szerese a nők körében tapasztaltak, azaz 23,8%-kal kisebb.

Jóllehet az itteni tanítók legnagyobb részét ugyanolyan falusi tanítók lehetnek, mint szerte máshol az országban (ritkán voltak teljes gimnáziumi, líceumi végzettség birtokában, és a vármegye még a több évtizede tanítók igazolt végzettségével is inkább volt elégedetlen, mint elégedett), a megyének a formális ismeretek, s ezen belül az írni-olvasni tudás fontosságát átlátó törekvései, az elemi iskolákra irányuló figyelme, és ha kellett: szankciói végső soron eredményesek voltak. Hogy e törekvések Moson vármegyét a megyék rangsorában az első helyre juttatták, azaz a bemutatott viszonyok ellenére az iskolás évek alatt a falusi gyerekek többségénél az írni-olvasni tudást nemcsak elplántálták, de az egy életre szólóan meg is gyökeresedett, abba – véleményünk szerint – rejtett értékpreferenciaként az egykori, a német protestantizmusban gyökerező magas szintű írásbeli kultúrának a később katolikussá vált környezetben történő továbbörökítése is belejátszott. Ennek részleteire e helyütt nem tudunk kitérni, konklúzióként legyen elég annyi, hogy a megye paraszti közösségeiben működő normarendszernek részét képezte az írni-olvasni tudás, amely ugyan az örökösen elégedetlen kortársak számára természetesen nem volt kielégítő színvonalú és mélységű, mégis kijelenthetjük, hogy a paraszti népesség nagyobbik része számára az iskola nem egy tőle idegen, az egyházi és világi hatalom által rákényszerített intézmény volt, hanem egy olyan hely, ahol a hétköznapi életben is hasznos tudásra lehetett szert tenni. A többnyelvű környezet és Bécs műveltségére gyakorolt szívóhatása kedvező következményeit tovább erősítette.

FORRÁSOK

Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (MmL)

IV A 502a. Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei.

IV A 502b. Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai.

1870-es népszámlálás: A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Pest, 1871.

³⁹ Az egyenlet: $\log(\text{esély}) = 0,358 + 0,700 \times \text{születési idő} + 0,962 \times \text{nem} - 0,272 \times \text{születési idő} \times \text{nem}$.

1880-as népszámlálás I.: A Magyar Korona Országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei néhány hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

Major Pál 1886: *Mosony vármegye monographiája II.* Mosonymegye Közönsége, Czéh Sándor-féle könyvnyomda, Magyar-Óvár.

1. melléklet

Az egy tanítóra jutó iskolások átlaga településenként

Mosoni járás	Nezsideri járás
1. Magyaróvár: 230/3 = 77	1. Albertkáz mér: 50/1 = 50
2. Levél: rk: 90/2 = 45; ev: 100/1	2. Féltorony: 180/2 = 90
3. Hegyeshalom: rk: 70/2 = 35; ev: 100/1	3. Boldogasszony: 240/2 = 120
4. Szolnok: 120/3 = 40	4. Miklósfalu: rk: 75/2 = 37,5; ev: 110/1
5. Szentpéter: 200/2 = 100	5. Császárkőbánya: 40/1 = 40
6. Szentjános: 300/2 = 150	6. Nezsider: 260/3 = 87
7. Pusztasomorja: 80/2 = 40	7. Védény: 120/2 = 60
8. Tárca: 180/2 = 90	8. Zurány: rk: 90/2 = 45; ev: 90/1 = 90
9. Tétény: 130/1 = 130	9. Gálos: rk: 30/1 = 30; ev: 180/1 = 180
10. Moson: 270/3 = 90	10. Nyulas: 160/2 = 80
11. Pomogy: 220/2 = 110	11. Sásony: 120/2 = 60
12. Bánfalu: 215/2 = 107,5	12. Barátfalu: 160/2 = 80
13. Illmicz: 200/2 = 100	13. Pátfalu: 120/2 = 60
14. Szentandrás: 140/2 = 70	14. Lajtafalu: 110/2 = 55
15. Valla: 139/2 = 69,5	15. Újfalu: 180/2 = 90
16. Arak: 16/1 = 16	16. Gáta: 140/2 = 70
17. Feketeerdő: 18/1 = 18	17. Párdorf: 215/2 = 107,5
18. Halászi: 163/2 = 81,5	18. Bezenye: 115/2 = 57,5
19. Horvátkimle: 110/2 = 55	19. Csúny: 100/1 = 100
20. Kálnok: 79/2 = 39,5	20. Horvátjárfalu: 60/1 = 60
21. Lébény: rk: 135/2; = 67,5; ev: 80/1 = 80	21. Köpcsény: 206/2 = 103
22. Magyararkimle: 80/1 = 80	22. Körtvélyes: 120/1 = 120
23. Mecsér: 90/1 = 90	23. Nemesvölgy: 120/1 = 120
24. Szentmiklós 140/2 = 70	24. Németjárfalu: rk: 54/1 = 54; ev: 50/1 = 50
	25. Oroszvár: rk: 170/2 = 85; ev: 40/1 = 40
	26. Rajka rk: 130/2 = 65,5; ev: 127/1 = 127

Forrás: MmL IVA 502b 801/1839.

2. melléklet

Írni-olvasni tudó népesség Moson megyében 1880-ban korcsoportok szerint

	Írni-olvasni tudás		Csak olvasni tud		Sem írni, sem olvasni nem tud		Férfiak összesen	Nők összesen	Összesen			
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen						
										férfi	nő	összesen
> 6 év	32	23	55	4	2	6	6662	6918	13 580	6698	6943	13 641
6–10	2730	2688	5418	132	149	281	1477	1580	3057	4339	4417	8756
11–15	3449	3716	7165	37	70	107	331	315	646	3817	4101	7918
16–20	3318	3184	6502	58	117	175	365	342	707	3741	3643	7384
21–30	5523	5174	10 697	110	332	442	650	790	1440	6283	6296	12 579
31–40	4485	3782	8267	121	482	603	643	788	1431	5249	5052	10 301
41–50	3608	2722	6330	140	628	768	505	838	1343	4253	4188	8441
	8093	6504	14 597	261	1110	1371	1148	1626	2774			
51–60	2532	1757	4289	150	632	782	526	895	1421	3208	3284	6492
60 <	2182	1426	3608	123	607	730	461	999	1460	2766	3032	5798
	4714	3183	7897	273	1239	1512	987	1894	2881			
Ismeretlen	13	15	28	2	3	5	12	15	27	27	33	60
Összesen	27 872	24 487	52 359	877	3022	3899	11 632	13 480	25 112	40 381	40 989	81 370

Forrás: 1880-as népszámlálás I: 312–313; 244.